

Братасюк Марія Григорівна –
доктор філософських наук, професор
кафедри гуманітарних дисциплін
юридичного факультету КНУВС

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОКАРАННЯ В РІЗНИХ ТИПАХ ПРАВОРОЗУМІННЯ ТА КОНЦЕПЦІЯХ ПРАВА

Подано інтерпретацію покарання у різних типах праворозуміння та концепціях права.

The article goes about the problem of interpretation of punishment depending on the type of understanding of law and conceptions.

The idea of humanization of penitentiary system in Ukrainian law is widely covered.

Мракування проблеми покарання, його мети, призначення, міри, особливостей співвідношення зі злочином, справедливістю тощо, наголошують сучасні філософи права, залежить від типу праворозуміння [1; 2]. З позицій, наприклад, позитивістсько-легістського праворозуміння вважається, що саме у покаранні втілено цінність закону (права), оскільки він наказує, велить і карає за порушення правопорядку. “Закон є закон” – стверджують легісти, його треба боятися і виконувати, не сумніваючись в його правильності. Покарання, репресія проти особистості – це невід’ємний атрибут права, наголошують вони. Саме покарання дисциплінує, виховує шану (зі страху) до держави. У державі має бути порядок і призначення закону (і права, бо це одне і те саме у позитивістсько-легістському праворозумінні), заборонами та санкціями, що втілюють каральну функцію, можна цей порядок забезпечити. Зазначимо, що все радянське тоталітарне минуло робило ставку саме на кратичну (силову) функцію закону (права). У коментарі до старого КК України можна прочитати, що покарання не тільки є к а р о ю за вчинений злочин, але й має на меті виправлення та перевиховування засуджених у душі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами. Покарання не має на меті завдати фізичних

страждань або принижувати людську гідність. Ззначається, що суть покарання полягає у тому, що засуджений зазнає кари за вчинений злочин, тобто певних втрат і страждань.

Таке трактування мети покарання є суперечливим, і суперечливість його полягає у тому, що, з одного боку, стверджуються репресії проти людини як мета покарання і, зрозуміло, репресії неминуче будуть супроводжуватися приниженнями людської гідності та стражданнями, але, незважаючи на це, тут же акцентується, що приниження гідності людини та страждання не є метою покарання.

В юридичному праворозумінні метою покарання є збереження принципу справедливості: право порушено – його належить відновити. Звичайно, покарання не може не порушити проблему гідності людини, воно супроводжується душевними, а часто і фізичними муками, але не можна силою, репресивну функцію покарання робити основою, як це робиться у позитивістсько-нормативістському праворозумінні, яке, на жаль, є домінуючим у сучасній Україні.

Суспільство, караючи, регулює відносини, стверджує непорушність правозаконності, тобто покарання виконує регулюючу функцію, і є благом для суспільства. Але покарання – це і самопокарання для суспільства, бо, караючи, воно часто плодить собі нових злочинців або просто нівелює людей, втрачає творчих, енергійних людей, бо з ув'язнення вони часто повертаються зруйнованими і деградованими особистостями.

Нині маємо велику і нагальну проблему зробити переакцентування з репресивної функції покарання на функцію правовідновлюючу, бо саме вона розкриває сутність покарання. Кратично функція має відійти на другий план, хоча загалом її заперечувати в умовах демократичного способу життя немає підстав. У цьому аспекті треба відійти від легізму і створити під інститутом покарання нові ідеологічні засади.

Саме в юридичному (від лат. *ius* – справедливість) праворозумінні наголос робиться на покаранні як засобі відновлення справедливості, як віддавання рівним за рівне. Головне у праві не кара, а справедливість, вважають сучасні юснатуралісти. Покарання має бути не заради страху, а заради справедливості. Ч. Беккарія, І. Бентам зазначали, що втрати від покарання повинні мати істотні переваги над вигодами злочину, тобто втрат після вчинення злочину, від покарання має бути більше, ніж вигод від злочину. Злочинець має втратити більше, аніж набуде, вчинивши злочин. Карою суспільство лякає злочинця, щоб він більше не вчинив злочину. Проте абсолютизувати покарання як засіб залякування у нинішніх умовах не потрібно. Досвід свідчить, що правосвідомість може сильніше впливати на поведінку людей, ніж страх. Залякані, пригнічені страхом, люди не можуть бути суб'єктами побудови правової демократичної держави. Вони є, ймовірно, матеріалом для маніпулювання – політиків, псевдоюристів, різноманітних псевдоводів тощо.

У психоаналітичних концепціях право покарання подається як сублимована психічна енергія суспільства. Ця сублимація в одних випадках переливає енергію у злочин, у решті – у покарання.

В екзистенціальній філософії право покарання, як і злочин, – це екзистенціал людського буття. З позицій екзистенціалізму людина приречена на свободу, це вільна істота (Ж.-П. Сартр). Якщо вона користується свободою, то вона має відповідати за неї, за те, як вона її використовує. Свобода – це основна підстава відповідальності: Людина виходить за межі чуттєводаного. Злочин – це не самореалізація, це – хиба, помилка. У злочині людина поглиблює власне Ніщо і карає саму себе. Свобода злочину – це руйнація, деструкція власного “я”, водночас як творчість – це самоствердження, конструювання. Без свободи повноцінної людини немає. Без вільного вибору людина втрачає свою людську сутність. Злочин – це вияв свободи, але це деструкція, бо далі йдуть докори сумління і позбавлення себе свободи, що є трагедією. Відсутність, заперечення свободи у покаранні – це теж екзистенціал людського буття, це глибоко драматичний душевно-психічний стан покараного.

Вчинюючи злочин, людина влаштовує собі “внутрішнє пекло” само. “Зовнішнє” – створить держава [3]. Покарання – це відчуження людини від неї самої, це – деструктивний внутрішній світ, в’язень – це інша людина, інший суб’єкт, там, у в’язниці людині треба відчужуватись від своєї особистості, індивідуальності. Там немає індивідуальності, там є в’язень, там панує стандартний підхід до кожного. Покарання прив’язує злочинця, як безмежно вільну істоту до суспільства, соціально заангажує його.

Дуже важливим аспектом покарання є провина як екзистенціал буття людини. Злочинцю так чи інакше вона не дає жити, хвилює сумління, а сумління мучить. Людина страждає. Вона потребує спокутування (злочину) гріха.

Люди приречені на вільний вибір. Покарання – це також вільний вибір, як і злочин. Екзистенціальна філософія права акцентує на анормативності права. Покарання у ній – це результат вживання тих, хто вирішує конкретний конфлікт (судді, присяжні, адвокати, тощо) в конкретну ситуацію, екзистенціальне переживання її. Покарання залежить від ступеня, міри екзистенціального переживання конкретного конфлікту. Таке трактування покарання властиво правовій сім’ї загального права, в якій правовий розвиток ґрунтується на потужній юснатуралістичній традиції.

Кожна людина має природне право на захист від зазіхання на її право та свободи, має право на покарання того, хто руйнує її право бути собою, тобто позбавляє її можливості на самореалізацію, самоствердження. Проте сучасне суспільство передає каральну функцію державі, яка є втіленням спільної волі всіх. Це зроблено для уникнення суб’єктивізму в покаранні, й є свідченням гуманістичного став-

лення до злочинця, свідченням окультуреності сучасного суспільства, яке бере на себе місію захистити злочинця від розправи. Держава, як виразник ідеї спільного блага, від імені громадянства отримує право карати тих, хто заважає гармонізації відносин у суспільстві, і це нині є найоптимальнішим варіантом вирішення проблеми.

Право на покарання – це право і злочинця (Г.Ф. Гегель). Він має природне право на захист від самосуду, розправи над собою поза законом. Покарання судом, у межах закону, – це благо, порівнюючи з розправою, самосудом. Виникає запитання: що може бути страшніше за ситуацію, коли людина поставлена “поза законом”? Так робили у класичній теорії покарання зі злочинцями-рецидивістами. “Поставити поза законом” – отже, відмовити людині в охороні, дозволити поводитись з нею, як з твариною або річчю. Отут і видно, що кримінальний закон справді захищає. Покарання – це водночас і примирення правопорушника із суспільством і з самим собою.

У теологічних концепціях права наголошується на тому, що покарання – це воля Бога, це його санкція за неправдиве життя. У релігійній ідеології звучить ідея прощення гріхів, кривд: якщо тебе вдарено в ліву щоку, підстав праву. Близького треба любити і прощати. Бог посиляє випробування. Карає навіть у сьомому коліні. Найвища кара – це пекло. Найвищий суд – Страшний суд. Караючи, людям треба пам’ятати про любов до ближнього. Християнство осуджує всяке насильство. Воно виходить із ідеї тотальної, всезагальної гріховності людини, зумовленої первородним гріхом. Покарання має здатність очищати, у каятті відбувається очищення душі злочинця.

У сучасній філософії право акцентується на ідеї, що ефективність права зумовлена значною мірою характером покарань. До ствердження цієї ідеї філософсько-правова думка йшла довго. Зокрема, І. Кант наголошував на тому, що покарання – це вимога категоричного імперативу, яка не потребує додаткових утилітарних міркувань: злочинець “повинен підлягати покаранню до того, як виникає думка про те, що із цього покарання можна отримати певну користь для нього самого і для його співгромадян” [4, с. 299–300]. І. Кант відстоював ідею рівності між злочином і покаранням. Якби не було покарання, було б знівельовано таку невід’ємну рису права, як справедливість, тобто зруйновано само право, бо саме справедливість є його смислом. Уявимо собі суспільство, в якому за злочини не карають. Краще не треба уявляти. Це буде суспільне свавілля. Воно ґрунтується на безвідповідальності й безкарності. У такому суспільстві слово “загальнозначима справедливість” забуто. Але, на щастя, у цивілізованому світі немає суспільств, які відмовилися б від покарання взагалі.

Кари не може бути більше, аніж злочину, бо тоді теж буде порушено принцип справедливості. Кари не може бути менше, ніж злочину, бо тоді спостерігається теж саме. Міра покарання має відповідати мірі зла, отриманого суспільством внаслідок вчиненого злочину.

Порушення принципу справедливості: рівним за рівне – неприпустиме ні за яких обставин.

Інститут покарання має дуже давню історію. Ще в первісному суспільстві принцип “кровної помсти” був зафіксований як обов’язок сім’ї та функція роду. У грубій формі принцип справедливості “рівне за рівне” представлено у принципі таліону “зуб за зуб, око за око, життя за життя”. Караючи, суспільство мстить кривднику за порушення права, спокою в суспільстві. Караючи, суспільство домінує над злочинцем. Помста – це реалізація “волі до влади”(Ф. Ніцше). Караючи, я привласнюю собі твою волю. Часто помста пов’язана із заздрістю. Пізніше цивілізація лише видозмінила, трансформувала помсту, пом’якшила грубі форми вираження таліону як принципу рівної відплати, але сам цей принцип властивий будь-якому праву. У міру того як стверджувало себе державне право, функцію покарання перебрала на себе держава як уособлення загальної волі. Чим менш демократична держава, тим суворіший інститут покарання, тим більше покарання в суспільстві. Чим демократичніша держава, тим більше справедливості у суспільстві, тим об’єктивніша міра покарання, увідповіднена зі злом, вчиненим злочинцями. Покарання залежить від історичної епохи, від рівня її економічного розвитку, рівня і міри розвитку особистісного “я” у конкретному суспільстві, шкали цінностей цього суспільства, уявлень про людину, її образу в праві, глибини усвідомлення її значимості та цінності у суспільній творчості. Відомо, наскільки жорстоко поводитися з людиною-злочинцем чи правопорушником європейське середньовіччя. Четвертування, колесування, саджання на палю, відрізання різних частин тіла, виколювання очей тощо – яких тільки способів познущатися над людською тілесністю середньовічне правосуддя не винаходило. У свідомості середньовічного юриста, судді домінувала ідея, що, чим сильніше тріщать кістки і більше виллюється з людини крові, то тим більша у суспільстві буде справедливість, бо страх перед покаранням найсильніше впливає на слухняність підданих. Проте ця думка виявилася хибною, оскільки страх не є основною панацеєю від злочинності, це доведено досвідом різних народів.

М. Фуко побачив у жорстокості середньовічного суспільства економічне підґрунтя: неринкові відносини у суспільстві, економічна бідність суспільства зумовлювали жорстоке поводження саме з людським тілом – утримувати в’язнів масово в тюрмах було неможливо. Але, коли створюються ринкові відносини, суспільства стали жити багатше, виникла і можливість утримувати в ув’язненні велику кількість злочинців, а не знищувати їх, поводячись з ними по-звірячому, застосовуючи тортури. А ще економічно вигідніше за незначні провини людей не ув’язнювати, а накладати штрафи, що нині часто здійснюється у суспільствах з ринковою економікою, оскільки люди мають гроші, які можуть бути використані на благо суспільства. У міру розвитку суспільства з’являється новий тип тюрми, порівнюючи з середньовічною в ній злочинець може цілу добу усупіль бути під пильним наглядом,

настільки вона відкрита – для злочинця це, зрозуміло, – додаткове випробування. М. Фуко вважав, що протягом останніх двох-трьох віків відбувалася раціоналізація покарання як такого [1, с. 547–551], що для раціоналістичної Західної Європи є цілком природним.

У контексті сказаного вище нескладно пояснити, чому в колишньому СРСР та й у постсоціалістичній Україні донедавна інститут покарання відзначався надмірною жорстокістю. СРСР був соціалістично-феодалістичним, з великим вмістом елементів середньовічних сеньйоріально-васальних відносин. Це було неринкове суспільство, з тотальним недоспоживанням населенням найнеобхідніших матеріальних благ. Правлячому режиму потрібна була у великій кількості дешева робоча сила для модернізації відсталого феодального господарства, а тому кримінальний кодекс і в'язниця були використані як засоби постачання такої робочої сили. Благо, населення колишнього СРСР, за статистичними даними, становило 280 млн осіб, смертність загалом була висока, ціна людського життя нікчемна, але новітні сеньйори-феодали особливо цим не переймалися. Все це свідчить про безпосередню залежність особливостей покарання від цілого комплексу чинників різного плану.

У різних народів покарання має свої національні особливості. Воно залежить від характеру народу, його ментальності, історії, культури. Наприклад, у США 12 непрофесійних членів суспільства визначають, винен злочинець чи ні, а в Україні суддя переважно робить це одноособово. У мусульманському праві є дуже давні жорстокі види покарання. Проте світ гуманізує способи людського співжиття. Це поширюється і на право. В аспекті гуманізації покарання має йтися про пошуки більш точних і, можливо, м'яких форм вираження цього еквівалента – відповідно до рівня правосвідомості, сучасного суспільства, звичаїв, динаміки, розвитку людини тощо.

Істина і справедливість є такі малі точки, що, цілячи в них нашими надто грубими знаряддями, ми мало не завжди не влучаємо, – писав Б. Паскаль.

Закон – грубе знаряддя. Закон – схема, він прагне до одноманітності, стандарту, точності. Закон стирає унікальність ситуації, він не помічає індивідуального. Коли формальний бік права домінує над змістом, то втрачається навіть дух права, перевага віддається букві, а не змісту. Тоді у праві панують законництво, формалізм, крутість. Після чого потерпає невинний, відповідальності уникає винний. Є вислів, що "найсуворіше право є найбільшою несправедливістю". Звісно, зневажати закон не можна, але треба, щоб суспільство мало справу із правовими законами, а не будь-якими. Бо, якщо людину карають відповідно до букви неправового закону, тобто закону, не наповненого духом права, ідеєю права, несправедливого закону, то, хіба суспільство від цього вирає? Навпаки, таке судочинство працює на примноження у суспільстві неправда, несправедливості. Передумовою справе-

длого покарання є наявність у суспільстві справедливих, правових законів [7].

Правосуддя орудує лише фактами. Інтуїтивно зрозуміле і логічно доведене – різні речі. Правосуддя здійснюється за правилами, воно є публічно-дозказовим. Але справедливість – матерія надто тонка, щоб її можна було завжди зафіксувати.

Легісти стверджують, що справедливість як моральна категорія й справедливість юридична не завжди співпадають. Справедливість належить лише до суду сумління (мораль), а кожна юридична справа має вирішуватися на підставі цивільного, кримінального тощо закону, акцентують вони. Таке трактування співвідношення права (закону) та справедливості з боку нормативістсько-легістського праворозуміння є природним, бо легізм, як відомо, виганяє мораль, сумління з права, принципово акцентує на їх розмежуванні та неспівпаданні. Але кому потрібне право, що вільне від сумління, морального змісту? Кому потрібні закони, що не витримують перевірки на моральну якість? Кожне галузеве законодавство є неповним. Життя багатше від нього. У ланцюгу: юстиція → право → закон → закон може спостерігатися така закономірність: чим ближче до конкретного закону, тим менше справедливості. Юстиція – це сфера правосуддя, діяльність з учиненням справедливості. Юстиції передує справедливість *aequitas*. Вона наголошує на добродійності. Це етична категорія. Постав себе на місце іншого, у тому числі й засудженого і чини вирок.

Юстиція не може байдуже сприймати нерівність як належне, бо інакше вона буде псевдоюстицією. Аквітас (*aequitas*) апелює до гуманності. Суддя має жаліти звинуваченого, співчувати йому з позиції Аквітас. Суддя не може бути аморальною, негуманною істотою. Суддя і звинувачений урівнюються як істоти, сповнені духу *aequitas*.

Принцип *aequitas* у цивілізованому суспільстві проголошено за принцип права. Етичне право в юридичному розумінні має співпадати з юридичним. Гасло: за гуманність проти букви закону – це зміст справедливості як *aequitas*. Суд присяжних втілює цей принцип. Якби право було суто формальним, судив би комп'ютер – це він зробив би краще від людей. Проте право вироку дано просто порядним людям.

Караючи, суспільство регулює відносини, тобто інститут покарання виконує регулюючу функцію. Злочинність і покарання у загальній динаміці суспільного розвитку не мають лінійного характеру. Бувають спади і збільшення їх кількості, і залежить це від комплексу чинників.

Ув'язнення – це вид покарання. Цілі та наслідки у покаранні дуже часто не співпадають. Мета спрямована на перевиховування, встановлення справедливості, на появу нової виправленої людини, але наслідком ув'язнення може бути дуже часткова або остаточно зруйнована людина. Чому? Бо покарання – це обмеження свободи, це пригнічення волі особистості, позбавлення творчої думати і чинити, пересуватися, спілкуватися. П. Кропоткін називав в'язницю вищою

школою злочинності. У в'язниці – свої правила співжиття, власний злочинний досвід.

Несвобода, обмеження можливостей реалізувати себе, систематичні приниження людської гідності, а в нинішніх українських в'язницях – неповноцінне харчування і медичне обслуговування тощо нівелиують людину, деперсоніфікують її, руйнують як творчу особистість і біологічний організм. Суспільство повинно пам'ятати про те, що ніщо не виховує людину так ефективно, як людське і людяне життя, гуманне ставлення до людини. Несвобода, насильство, тяжка фізична праця, приниження людської гідності впливають на людину згубно, нищать її. Щоб позбутися цих вад, треба прагнути до розвитку суспільства на засадах демократії та гуманності, піднести на якісно вищий рівень матеріально-економічний та культурний розвиток. Людина має бути цінністю й у в'язниці, якби парадоксально це не звучало.

Суспільству треба уникати покарання людини за один і той самий злочин кілька разів, як це донині робиться в Україні – якщо покарання передбачає позбавлення волі, ізоляцію від суспільства, то не можна одночасно позбавляти цю саму людину права на повноцінне харчування, чи повноцінну медичну допомогу, чи права на людську гідність тощо. Бо у такому разі буде порушено принцип справедливості, який вимагає одного покарання за один злочин, відповіднення якості й кількості злочину якості та кількості покарання.

Неможливо йти до гуманізації покарання, обминаючи принцип формальної рівності, ідею *aequitas*, ідею права, відмовляючись від його фундаментальних вимог. Реальний гуманізм у наших умовах – це послідовне дотримання вимог права в ім'я його ствердження.

Заборонна, каральна, моралістська, наказова законність не лише не впливає позитивно на суспільство, але й руйнує його, пригнічує його живе життя, про це писали і Монтеск'є, і Беккарія, і Руссо, і Вольтер, і Пейн, і Юм.

Ефективність покарання досягається його невідворотністю, наголосував Ч. Беккарія. "Ніщо так не стимулює злочини, як найменша надія уникнути покарання", – зазначав П. Пестель [5, с. 157]. Ч. Беккарія виступив проти смертної кари, вважав її неефективною і невинуватою [6]. Що суспільство має від того, що вбило злочинця? Як засвідчує історичний досвід, злочинність від введення смертної кари не зникає і не зменшується. Смертна кара зумовлює страждання членів сім'ї того, хто пішов на смертну кару. А яким жорстоким є суспільство, що здійснює публічно закон про смертну кару? Як воно може примножувати у суспільстві зло, немилосердя? За часів Ч. Беккарія людей могли вішати перед публікою. А скільки людей було знищено на замовлення держави, через примхи суддів, чиновників, за трагічних помилок? "У більшості людей відсутня мужність як для великих подвигів, так і для великих злочинів", – писав Ч. Беккарія. Він застерігав, що в атмосфері всезагальної затравленості масово плекається тип боязливо-обережного злочинця і створюється дефіцит яскравих, силь-

них, енергійних особистостей [6, с. 347.] Феодально-абсолютистська держава з її так званім правом, проти якого виступив мислитель, розчавлює не просто злочинну волю, але й загалом будь-яку вільну волю.

Окремим дуже складним питанням у контексті цього дослідження є питання вини як екзистенціалу людського буття. В.З. Золотухіна-Аболіна визначає вину як "переживання невідповідності моральним нормам! невиконання свого обов'язку перед своїм внутрішнім "я" або перед Богом" [8, с. 281].

Зовнішнє порушення стає все більше тільки підставою для пізнання делікту, водночас, як його реальну основу все більше шукають у суб'єктивних процесах, які привели людину до конкретного вчинку. Відчуття кількісних та якісних відмінностей в етичній оцінці вчинків у міру досягнення людством вищих шаблів розвитку, робиться все тоншим, все проникливіше стає духовний зір, поволі стаючи здатним сприймати відмінності, які не можна довести до свідомості у грубу культурну епоху. Покарання має бути диференційованим, індивідуалізованим відповідно до кількості та якості вини, – зазначав Г. Єллінек [9, с. 128]. Це випливає із кількості та якості злочину (неправо) і такої самої кількості та якості реакції на нього. Чим краще люди знають, як і що відбулося, тим менш загостреним буде афект, реакція на нього. Пізнання має здатність знищувати пристрасть. Г. Єллінек вважав, що законом історичного розвитку є зменшення міри покарання відповідно до рівня розвитку культури. Кримінальне право у цьому аспекті є чи не найкращим мірилом культури, бо в ньому відображаються спільні інтереси суспільства, цінності особистості, середній рівень альтруїзму, психологічної та соціальної свідомості народу, міцність правового порядку і правосуддя, досконалість державних мір захисту проти неправда тощо. Нинішньому українському судочинству належить подолати той виразний механістичний підхід до проблеми суб'єктивності та вини, зокрема, що так міцно ствердився за період домінування нормативістського підходу в нашій юриспруденції.

Право трансцендентує до таких цінностей як Істина, Добро, Любов, Бог. Покарання – це необхідність, потрібна передумова існування правової системи, але воно має бути пов'язано, на думку І. Бен-тама, із прощенням. Нам треба, ствердивши принцип верховенства права, рухатись далі. Людина належить Богові, вона несе в собі часточку божественного, вона має думку, дух. Людина шукає зв'язку з іншими людьми і зі світом. Людині погано, якщо вона в ізоляції, одна. Злочинцю треба повертатися до самого себе і до людей. А для цього потрібне прощення, треба простити самого себе, тих, хто карав. Простити має і жертва, якщо зможе. Треба звертатись до логіки душі, серця, а не лише до букви закону, логіки норми. Злочинець має і розкаюватися перед людьми, і каятися перед Богом. Каяття – шлях до очищення сумління. Каяття – це осуд самого себе, це очищення від бруду, це шлях до людей.

У прощенні людина екзистенціально (душевно-духовно) розуміє причини злочину. Через покаяння, каяття і прощення міститься шлях до народження нової людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Х., 1999.
2. Нерсесянц В.С. Юриспруденция. – М., 1998.
3. Бердяев Н.О. рабстве и свободе человека // Царство Духа и царство Кесаря. – М., 1995.
4. Кант И. Основы метафизики нравственности. – Т. 6. – Ч. 2. – М., 1963.
5. Пестель П. Русская правда. – СПб., 1906.
6. Беккариа Ч. О преступлении и наказании. – М., 1937.
7. Иерини фон Рудольф. Дух римского права. – М., 1904.
8. Золотухина-Аболино В.З. Этика: Ростов-на-Дону. – 1998.
9. Еллинек Г. Социально-этическое значение право, неправды и наказания. – М., 1910.